

»JEZGRA« I »PERIFERIJA« — NOVA TEORIJA »INDUSTRIJSKE REVOLUCIJE« U EVROPI

(Iván T. Berend — György Ránki, *The European Periphery and
Industrilisation 1780—1914*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1982.)

Izvrještavajući u prošlom broju »Radova« o osmom međunarodnom kongresu ekonomske historije u Budimpešti g. 1982., upozorila sam uz ostalo na shvaćanja koja omogućavaju prijelaz iz opisne ekonomske historije na analitičku ekonomsku historiju, pri čemu bitnu ulogu ima koncept »industrijske revolucije«. Očigledno je danas prevladano mišljenje da se »industrijske revolucije« javljaju jedna za drugom ili jedna uz drugu s istim obilježjima uz nebitne razlike, kao kopije britanske »industrijske revolucije«. Mnogi znanstveni rezultati pokazuju da ne postoji standardni uzorak za istraživanje »industrijske revolucije« na svim područjima gdje se ona pojavila nego da se pokretačke sile industrijalizacije u pojedinim zemljama bitno razlikuju. Okvir tim novim iskustvima pokušava dati teorija o »jezgri« i »periferiji« »industrijske revolucije« u Evropi što su je formulirali poznati mađarski ekonomski historičari Berend i Ránki koncentrirajući se pri tom na zemlje evropske »periferije«.

Nekim problemima u vezi s tom teorijom oni su se već bavili u jednoj drugoj knjizi kojoj se sadržaj odnosi samo na »Istočnu-Centralnu Evropu«. (*Economic Development in East-Central Europe in the 19th and 20th Centuries*, New York-London 1974.) Sada pokušavaju formulirati teoriju koje se može provjeravati na privrednom razvoju svih ekonomski »zaostalih« evropskih zemalja u 19. stoljeću.

»Dugo« 19. stoljeće od 1780-ih godina do 1917. naziva se razdobljem »industrijske revolucije« iako ona svuda nije obuhvaćala cijelo to vrijeme. Engleska »industrijska revolucija« trajala je oko 40 godina i završila je o. 1820. To je »evropska« revolucija po tome što je stvorila privrednu podlogu za društvene i političke preobrazbe pa je postala »izazov« svim evropskim društvima koja su prije ili kasnije krenula putem industrijalizacije. Odgovori su dakako bili različiti. Zemlje zapadno evropske »jezgre« odgovorile su na taj izazov u prvim desetljećima a Njemačka sredinom 19. stoljeća. Zaostaliye evropske zemlje javile su se polaganijim tempom s prilično nepotpunim odgovorima u posljednja 3 ili 4 desetljeća 19. stoljeća.

Spomenuti nerazmjjer uz ostalo je i posljedica toga što je Zapadna Evropa središte svjetske privrede od 16. stoljeća dok se na evropskoj »periferiji« krajem 18. stoljeća još nisu stvorili uvjeti za kapitalističku preobrazbu. Zemlje prstena oko »jezgre« (Skandinavija, Iberijski poluotok, talijanske

države, Balkan, istočna područja Habsburške monarhije i Rusija) bile su relativno zaostale i nisu raspolagale unutarnjim snagama sposobnim za usmjerenje prema »dvojnjoj« revoluciji, tj. industrijskoj i političkoj. Dok se u zemljama Zapadne Evrope između 16. i 19. stoljeća razvila građanska klasna struktura koja je odgovarala budućoj »jezgri« svjetske kapitalističke privrede, dotle su Latinska Amerika i Istočna Evropa »okoštale« u feudalizmu s ulogom dobavljača hrane i sirovina za »jezgru«. Postale su dakle »periferija« te svjetske privrede, a neke velike kolonijalne države kao Španjolska i Portugal »polu-periferije«. Većina Azije, Afrike i rusko carstvo ostali su u tom razdoblju potpuno izvan svjetskog kapitalističkog sustava.

Berend i Ránki ne shvaćaju »razvijenost« i »nerazvijenost« kao dvije odijeljene povijesne činjenice jer su određene zemlje postale »razvijene« unutar istoga spleta uvjetovanosti unutar kojega su druge zemlje pale u »nerazvijenost«. Zato su »jezgra« i »periferija« povijesne činjenice koje se mijenjaju i nisu sinonim za pojmove »razvijeno-industrijsko« i »nerazvijeno — neindustrijalizirano« područje. Neke periferne zemlje dostižu »jezgru« dok dijelovi same »jezgre« gube svoj »središnji« značaj. »Periferija« bi dakle bila područje ovisno o »jezgri« gdje se privreda razvija pod neposrednim utjecajem zemalja »jezgre« i biva im podređena. »Jezgra« često može uništiti periferiju ali je pod određenim uvjetima i lišava perifernog položaja.

Odlučno je pitanje u kojem se razdoblju javlja splet uzročnosti koji oblikuje »jezgru« i »periferiju«. Oni koji smatraju da je prekretnica u 15. i 16. stoljeću, ističu bitne razlike privrednog i društvenog razvoja Zapada i Istoka, tj. rastvaranje feudalizma na Zapadu a njegovo jačanje na Istoku. Drugi opet smatraju da su korijeni tih razlika još u prethodnim stoljećima u bogatoj raznolikosti evropskog feudalizma. U tom pogledu Berend i Ránki iznose dva zaključka. Smatraju da se društveni razvoj naroda evropske »periferije« razlikovao od zapadnog uzorka po nekoj vrsti »barbarskog feudalizma« i time što je bio prožet istočnim i azijskim elementima. No s druge strane sigurno da je zapadnoevropski feudalizam sve više utjecao na društvene i ekonomske sustave »perifernih« zemalja. Trend je dakle bio usmjeren prema izravanju razvojnih razlika uz prevladavanje klasičnog zapadnoevropskog uzorka. Moderna je kapitalistička svjetska privreda izrasla na tim razlikama, produbila ih i stvorila nove. Prema autorima razdoblje od 16—18. stoljeća početna je faza dihotomije »razvijenosti« i »nerazvijenosti« u Evropi »industrijske revolucije«.

Pri opravdanju svoje teorije, Berend i Ránki najprije govore o nedostatku ekonomskog zamaha na evropskoj »periferiji« jer u zemljama od Skandinavije do Sredozemlja i Istočne Evrope nisu u prvoj polovici 19. stoljeća mogle početi kapitalističke, industrijske preobrazbe dok su zemlje zapadne Evrope do oko 1860. već dovršile »industrijsku revoluciju« i doživjele goleme preobrazbe. Zato su između 1800. i 1860. znatno porasle razlike u razini razvijenosti evropskih zemalja.

Put modernizacije zapadne Evrope uvjetovan »dvojnjom« revolucijom nije mogao biti isti kao put evropske »periferije« u drugoj polovici 19. stoljeća. Da bi to objasnili, autori se vraćaju na procese koji su bili u toku od 17. i 18. stoljeća ističući da »periferija« u prvoj polovici 19. stoljeća doduše nije krenula u industrijalizaciju, ali nije bila ni u stanju stagnacije. Usprkos tome što su tadašnji režimi nastojali zadržati *status quo* i što su

snage gospodarskih i društvenih promjena bile slabe, zaostale evropske regije ipak su došle u dodir sa svjetskom privredom u nastajanju. Posljedica je bila u podjeli rada koja je zapravo učvrstila nerazvijenost tih područja ali je omogućila veze s »jezgrom« koje su donekle poticale kapitalističku preobrazbu. U tom kontekstu autori objašnjavaju proturječnost »refeudalizacije« Istočne srednje Evrope. To »drugo kmetstvo« bilo je sastavni dio prilagođavanja gospoštijâ sustavnoj proizvodnji za tržište (Gutsherrschaft). Prema tome nije riječ o umjetnom uskrснуću ranih feudalnih odnosa nego o obliku prilagođavanja kapitalističkoj evropskoj svjetskoj privredi, robnom proizvodnjom.

Evropska »periferija« nije dakle imala uvjeta da sudjeluje u »dvojnoj« (britanskoj industrijskoj i francuskoj) revoluciji ali je na njih ipak reagovala. Pitanje dakle nije samo u tome zašto »periferija« nije slijedila Zapadnu Evropu nego i u tome zašto je ipak, iako kasno, odgovorila na izazov tržišta Zapadne Evrope. Olakšavajuće okolnosti bile su u sličnoj religijskoj i kulturnoj okolini i geografskoj blizini, ali prije svega u ubrzanom rastu potreba »jezgre« za uvozom hrane i sirovina u toku njene »industrijske revolucije«. U međunarodnoj trgovini hranom i sirovinama, 2/3 prometa svjetske trgovine otpadalo je na međusobnu trgovinu evropskih zemalja. Industrijalizirana »jezgra« najjače je »privlačila« evropsku »periferiju«. Zato su mogućnosti izvoza zaostalih evropskih zemalja koje su proizvodile hranu i sirovine ubrzano rasle. Bio je to intenzivniji oblik tradicionalne »podjele rada« koji je omogućavao dvije suprotne alternative: deformaciju i pretvaranje »periferije« u isključivo dodatnu privrednu rezervu »jezgre« odnosno ekonomski uspon usmjeren prema izvozu.

Dakako da je tradicionalno društveno uređenje »periferije« (kmetstvo, nedostatak kredita i modernog školstva te jedinstvenog tržišta, destimulativni porezni sistem itd.) bilo golema kočnica ekonomskom rastu. Da bi se mogao postići privredni uspon na temelju međunarodne trgovine, trebalo je srušiti stari sustav, otvoriti vrata kapitalizmu što je u nekim zemljama uradila sama vladajuća elita zemljoposjednika. Autori imaju na umu da je odgovor na »izazov« Zapada bio kod nekih država i nacija uvjet za njihov opstanak. Zato ističu isprepletenost procesa kapitalističke preobrazbe i borbe za državnu samostalnost i nacionalnu nezavisnost. Upozoravaju da primjena zapadnih modela nikada nije bila potpuna jer su se mnogi elementi staroga sustava održali i postali dijelovi izgradnje novoga kapitalističkoga društva jer je institucionalni okvir bio nepotpun. Dok je u Zapadnoj Evropi integracija dviju revolucija definirala povijesni tok, u zaostalim dijelovima Evrope nije bilo ni jedne ni druge revolucije nego su vladajuće klase feudalizma uglavnom same odstranile zapreke kapitalizmu kako bi se održale.

Prema autorima društveno-politički uvjeti za kapitalistički razvoj »periferije« počeli su se oblikovati između 1820-ih i 1870-ih godina, a na Balkanu i u Istočnoj Evropi i na početku 20. stoljeća. Oblikovanje kapitalističkih odnosa u pojedinim zemljama pokazuje brojne raznolikosti. U svakom slučaju u posljednjoj trećini 19. stoljeća institucionalne zapreke odgovoru na »izazov« privlačne snage industrijaliziranog Zapada većim su dijelom nestale. Bez obzira na sva ograničenja i proturječnosti, nastao je splet uvjeta koji su omogućili moderni privredni razvoj.

Berend i Ránki smatraju da sastavni dio industrijske revolucije čini demografska revolucija, tj. ubrzani rast stanovništva u Evropi u 19. stoljeću,

što se više nije ponovilo u 20. stoljeću. Taj ljudski činitelj imao je odlučujući utjecaj na ekonomski razvoj. Promjene u privredi i stanovništvu međusobno su se uvjetovale. Autori smatraju da tek u posljednjoj trećini 19. stoljeća dolazi na »periferiju« do promjena koje se doista mogu nazvati »industrijskom revolucijom«. Međutim, demografska kretanja utjecala su na »periferiju« i prije toga. Zato je riječ o industrijskoj i demografskoj revoluciji kao o dva kronološki zasebna procesa jer nije bilo revolucionarnih preobrazbi u privredi koje bi mogle utjecati na ubrzane demografske promjene kao u »jezgri«. Tek u drugoj polovici 19. stoljeća rast se stanovništva do te mjere ubrzao da je dostigao stope tipične za društva u toku »industrijske revolucije«.

Autori također raspravljaju o problemu korelacije između školstva i prosvjete i gospodarskoga napretka. Samo naobrazbom što većega broja stanovništva zemlje »periferije« mogle su odgovoriti na veliki privredni izazov 19. stoljeća. Školstvo je zato jedan od ključnih uvjeta za kapitalističku preobrazbu, ali postaje efikasno s velikim zakašnjenjem prema zemljama »jezgre«.

Berend i Ránki zatim raspravljaju o ulozi države u kapitalističkoj preobrazbi jer ona stvara institucionalni okvir kapitalizmu i snosi troškove za neophodne infrastrukture. Odbacujući pojednostavljene interpretacije klasične ekonomske škole i dogmatskog marksizma, autori ističu da su za nacionalnu državu ekonomski i politički ciljevi nerazdvojni. Prema njima država nije samo izraz uskih interesa vladajućih klasa nego kapitalistička snaga s politički dobro definiranom nacionalnom i internacionalnom ulogom. Moderna nacionalna država nije samo proizvod društvenih snaga koje se bore za središnju političku moć, sposobnu da odgovori na izazove modernog ekonomskog razvoja u jednoj zemlji, nego i tvorevina evropskog društva kao cjeline. Upozoravajući na korisnost teorije A. Gerschenkrona o ulozi države u industrijalizaciji zaostalih područja koja ne raspolažu nužnim uvjetima za »industrijsku revoluciju«, autori kritiziraju njegovo pojednostavljenje uloge države, a prije svega pretpostavku da je ekonomska zaostalost u korelaciji s državnim intervencijom. Smatraju da se uloga države ne iscrpljuje u nadomještanju velike zaostalosti i slabosti unutarnjih snaga jer ona ne može zamijeniti bitne faktore »industrijske revolucije« kao što su određena razvijenost tržišta, strana potražnja i uvoz kapitala. Zadaća Države nije samo u tome da popravlja nedostatke izvora ekonomskog rasta. Ona prije svega mora stvarati uvjete za alternativna rješenja.

Berend i Ránki govore o problemima integracije »periferije« u svjetsko tržište, posebno s obzirom na izvoz kapitala iz zapadnih zemalja koji je u zemljama »periferije« financirao prije svega izgradnju komunikacijskog sistema te proizvodnju sirovina, ali i druge vrsti industrije. O ulozi izvoza kapitala u zaostale zemlje postoje različita mišljenja, pogotovu danas s obzirom na »Treći svijet« i zato autori ne pokušavaju uzdići postojeća istraživačka iskustva na teoretsku razinu.

Kada je riječ o transportu kao sredstvu integracije »periferije« u svjetsko tržište, moderni sistem komunikacije nužno je preduvjet za razvoj poljoprivrede i sirovinске industrije. Privlačnost tržišta »jezgre« mogla je biti efikasna samo uz izgradnju međunarodnog prometnog sustava. Što se tiče međunarodne trgovine i financija, Berend i Ránki smatraju da su rezultati slobodne trgovine bili različiti, ali su uvijek davali zamah privrednom razvo-

ju na »periferiji«. Iako su državne ekonomije bile jedinice kapitalističkog razvoja, kapitalizam 19. stoljeća može se shvatiti samo kao jedinstveni svjetski sustav.

Primjenjujući Marxovu tezu o proširenoj reprodukciji kao osnovnom zakonu kapitalističke djelatnosti i na zaostale evropske zemlje, autori smatraju da je glavno pitanje kako se svjetski kapitalizam proširio na to područje, koji su putovi bili mogući za njihovu integraciju u taj svjetski sustav i što je ta integracija značila za te zemlje. Zato se bave i pitanjem vanjske trgovine, razvojem grana izvoza i posljedicama toga razvoja. Razumljivi prvi korak svjetske ekspanzije kapitala bilo je širenje uvjeta i posljedica »industrijske revolucije« na zemlje evropske »periferije« koje su postale tržište zapadnih industrijskih proizvoda i opskrbljivači Zapada poljoprivrednim proizvodima i sirovinama. Razvijene zemlje morale su pomagati orijentaciju zemalja koje su dotada same zadovoljavale svoje potrebe prema izvozu. Pitanje je dakako u kojoj su mjeri zaostale zemlje mogle ponuditi robu potrebnu razvijenom Zapadu. U svakom slučaju poljoprivredni su proizvodi postali glavna izvozna grana »perifernih« zemalja. Akumulacija kapitala i investicije nisu rasle u istoj mjeri kao izvoz jer je u mnogim zemljama »periferije« kapitalistička preobrazba ostala nepotpuna. Zato je bilo moguće da se prihodi od izvoza usredotoče u rukama neznatnog dijela stanovništva, tj. starih vladajućih klasa.

Bez obzira na strukturu izvoza, ubrzano pojačanje izvoza nedovoljno je za kapitalističku preobrazbu. Jedino »lančana reakcija«, tj. niz dinamičnih promjena uz nicanje novih industrijskih grana, mogla je proizvesti transformaciju cijele ekonomske strukture određene zemlje. No potrebe »jezgre« utjecale su na ograničenja i deformacije privrednog rasta, forsirale su one proizvodne grane koje su zadovoljavale industrijske potrebe »jezgre« i uvjetovale su na taj način zaostalost proizvodne strukture pojedine zemlje iako su ponekad bile jedini stimulans industrijalizacije dok su unutarnji činitelji još bili preslabi. Iako su dakle strane investicije pomagale ekonomskom rastu »periferije«, one nisu bile nadomjestak za nisku razinu proizvodnje i investicija niti za konkurenciju industrijskih proizvoda »jezgre« mladim industrijama »periferije«. Masivni su zajmovi doduše proces privrednog rasta ali nisu omogućavali da se kreće sam od sebe i da stvara moderne privredne strukture. Spomenuti su problemi prije svega bili akutni na »periferiji« balkanskog tipa.

Ugarska je bila jedina evropska zemlja gdje je dio izvoza žita pretvoren u izvoz prehrambenih proizvoda, pa je mađarska mlinska industrija postala izvoznik svjetskih razmjera. Mađarski je kapital izašao iz skupine »perifernih« zemalja kod kojih je privlačnost tržišta »jezgre« omogućila samo proizvodne grane za zadovoljavanje inozemnih potreba. Dakako da ni to nije bilo dovoljno za temeljitu preobrazbu ekonomske strukture.

Različiti tipovi susreta dominantnih ekonomija i onih koje im se moraju prilagoditi ne omogućavaju lake generalizacije, kažu autori. Ni u slučaju najzaostališe zemlje ne može se doduše govoriti o tome da strani kapital izaziva u njoj potpunu stagnaciju, no uspješni privredni rast ili njegova nemogućnost uvijek je rezultat susreta, i sukoba i interakcija domaćih snaga i svjetskoga kapitalizma.

Na kraju autori raspravljaju o odnosu industrijalizacije i razine privrednog razvoja. U »perifernim« zemljama došlo je posvuda do stanovitog

stupnja industrijalizacije koja je bila u korelaciji s urbanizacijom i rastom privatnog i nacionalnog dohotka. Industrijalizacija je određivala razvojnu razinu neke »periferne« zemlje i njezino mjesto u novoj podjeli rada. Pitanje je uvijek bilo hoće li pojedina zemlja ostati samo na prvim stepenicama industrijalizacije a time ujedno i na »periferiji«, te snositi posljedice sve većeg jaza između razvijenih i nerazvijenih ili će postići ekonomski rast, dostići razvijene i postati dio »jezgre«. Dok su zemlje evropske »periferije« na početku 19. stoljeća pokazivale prilično jednostranu sliku svojih privrednih struktura u usporedbi s »jezgrom«, te su sličnosti nestale na kraju 19. stoljeća. Skandinavske zemlje uključile su se u »jezgru«, Italija, Ugarska i dijelom Rusija krenule su putem temeljitih ekonomskih promjena, dok su druge zemlje Južne i Jugoistočne Evrope jedva počele usmjeravanje prema industrijalizaciji.

Berend i Ránki nisu formilirali neku jednostranu shemu, ali su upozorili u kojoj je mjeri evropska industrijalizacija u 19. stoljeću bila homogeni proces, a u kojoj mjeri sustav odnosa u kojem su prednosti bile samo na strani »jezgre«. Iako je proces integracije zemalja »periferije« u svjetsku privredu bio susret nejednakih partnera, postojala je ipak mogućnost isto tako nejednakog rasta u toku kojeg su i oni najzaostali morali razviti svoje ekonomije kao sastavne dijelove svjetske ekonomije.

Svaka teorija i njena ilustracija pojedinim primjerima može izazvati prigovore historičara s različitim istraživačkim iskustvima. Zato se može očekivati međunarodna diskusija i o spomenutoj teoriji Berenda i Ránkija. U ovom je času sigurno samo to da teorija o »jezgri« i »periferiji« može biti vrlo plodna radi svoje slojevitosti i odsustva shematskog pojednostavljenja (što je bio slučaj kod dosadašnjih poznatih teorija »industrijske revolucije«). Zato vrijedi ispitati njenu valjanost i na primjeru »industrijske revolucije« u hrvatskim zemljama u 19. stoljeću kao »periferiji« određenog tipa.

Mirjana Gross

SVEUČILISTE U ZAGREBU — INSTITUT ZA HRVATSKU POVIJEST

INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
ИНСТИТУТ ХОРВАТСКОЙ ИСТОРИИ

RADOVI

VOL. 16

ZAGREB

1983.

Izdavač: Sveučilište u Zagrebu — Centar za povijesne znanosti
Odjel za hrvatsku povijest

UREDNIČKI ODBOR

Branka BOBAN, Zagreb, Mirjana GROSS, Zagreb, Josip LUČIĆ, Zagreb, Marijan MATICKA, Zagreb, Ivan OČAK, Zagreb, Tomislav RAUKAR, Zagreb, Petar STRČIĆ, Zagreb

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Josip LUČIĆ, Zagreb

Adresa uredništva: Centar za povijesne znanosti — Odjel za hrvatsku povijest,
Zagreb, Krčka 1

Časopis izlazi jednom godišnje

Cijena ovog broja iznosi 400 din.

Izdavanje časopisa sufinancira Samoupravna interesna zajednica za znanstveni rad SRH-VII.

Rješenjem Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu SR Hrvatske br. 6859/1 od 5. X. 1982. časopis »Radovi« oslobođen je plaćanja poreza na promet proizvoda.

RADOVI 16

Za izdavača
Prof. dr *Josip Adamček*

Lektor
Ivan Tolj

Korektor
Ivan Tolj

Tehnički urednik
Franjo Čuješ

SURADNICI U OVOM BROJU

ANTIĆ mr Ljubomir, Centar za istraživanje migracija, Krčka 1, Zagreb
AVRAMOVSKI dr Živko, Neznanog junaka 21b, Beograd
BOBAN mr Branka, Centar za povijesne znanosti, Krčka 1, Zagreb
BOBAN dr Ljubo, Filozofski fakultet, Zagreb
BRANDT dr Miroslav, Filozofski fakultet, Zagreb
BUDAK mr Neven, Filozofski fakultet, Zagreb
GOLDSTEIN Ivo, Filozofski fakultet, Zagreb
GROSS dr Mirjana, Britanski trg 12, Zagreb
JURIŠIĆ Ivan, Rakusina 21, Zagreb
KORUNIĆ dr Petar, Filozofski fakultet, Zagreb
LUČIĆ dr Josip, Centar za povijesne znanosti, Krčka 1, Zagreb
MIJATOVIĆ Anđelko, P. Togliatija 12, Susedgrad, Zagreb
MITIĆ dr Ilija, Zavod za povijesne znanosti JAZU, Lapadska obala 6, Dubrovnik
OČAK dr Ivan, Centar za povijesne znanosti, Krčka 1, Zagreb
PAVLIČEVIĆ dr Drago, Centar za povijesne znanosti, Krčka 1, Zagreb
PERIĆ dr Ivo, Zavod za povijesne znanosti JAZU, Lapadska obala 6, Dubrovnik
RACKO Ljerka, Centar za povijesne znanosti, Krčka 1, Zagreb
SUPPAN dr Arnold, Sveučilište, Beč
ŠIMIĆ Lovorka, Krajiška 40, Zagreb